

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ը. ԽԱՆՁՈՂԱՏ

207. Գրիգոր, նման ուրիշ ժամանակակիցներու, յանկարծ կը ներկայանայ պատմութեան մէջ, իբրեւ աթոռին թեկնածու, սակայն յայտնի է, որ եթէ կանուխէն դիրք և ազդեցութիւն չունենար, չէր կրնար յանկարծ կաթողիկոսական աթոռը գրաւել: Գրիգոր զօրաւորագոյն գտնուեցաւ Յակոբի դաւաճաններուն մէջ, և իւր զօրութիւնը կը պարտէր այլազգի ամիրային և մասամբ ալ հայ ազգային վարչութեան պետին, որ տակաւին կը շարունակէր Սիսի մէջ, մեծ գաղթականութենէն (1404) ալ ետքը: Գրիգոր շուտով ինքն ալ իւր նախորդին բախտին հանդիպած կ'ըլլար, զօրաւոր հակառակորդներու երեսէն, եթէ իւր պաշտպան ամիրային բռնութիւնները ահ ու սարսափ ազդած չըլլային ամէնուն վրայ, որով կրցաւ քանի մը տարի գրաւուած աթոռը պահել: Գրիգորի խանձողատ մականունը, որով ճանչցուած է պատմութեան մէջ, մթին մնացած է. և դժուար է ճշտել թէ ի՞նչ պատճառով կամ ի՞նչ նպատակով դրուած է այդ մակդիրը, որ այլաբանական իմաստ կ'երևի ունենալ, եթէ դիպուածական պարագայէ մը առնուած չէ: Գրիգորի կաթողիկոսութեան սկիզբները (1411), Քարա Նուսուֆ զօրացաւ Ասիոյ մէջ, տիրեց Պաղտատի, յաղթեց Ամիդի Օսման ամիրային, և սկսաւ ամէն կողմ անուելի կոտորածներ ընել, մինչև որ Օսման սկսաւ նորից զօրանալ (1418), և Շահուէն, Լէնկթիմուրի որդին, Նուսուֆին դէմ ելաւ, որ նոյն միջոցին հիւանդութեամբ մեռաւ (1420): Թէպէտ Քարա Նուսուֆի իշխանութիւնը վտանգուած կ'երևէր, բայց որդին, Իսքէնտէր, յաջողեցաւ զայն նորէն զօրացնել և փայլեցուց Քարաքոյունլու Քիւրդերու իշխանութիւնը (1421): Քուրդերու միւս մասին գլուխն էր Օսման, Աքքոյունլու ցեղին իշխանը: Երկու ցեղերուն անունները առնուած էին իրենց նշանէն, նշանն ալ իւրաքանչիւր ցեղի հօտերուն գոյնէն:

208. Արեւելեան վարդապետներ, որոնք Աղթամարի աթոռը տկարացնելով Սոյ աթոռը զօրացնելու ձեռնարկած էին Յակոբի ժամանակէն, անտարբեր չէին կրնար մնալ այն ողբալի կացութեան հանդէպ, որուն հասած էր Սոյ աթոռը, և քանի մը փառա-

մու եկեղեցականներու ձեռքը խաղալիք էր դարձած: Անոնք արծաթով ու թոյնով աթոռը իրարու ձեռքէն կը յափշտակէին, և այլագգի ամիրաներ կը զօրացնէին այդ կացութիւնը, ուստի անուղղակի օգուտներ կը քաղէին: Գրիգորի անձն ալ, գործն ալ, ամենայնոք անկման մէջ կը գտնուէին, զոր աւելի դիւրին է երևակայել, քան թէ մանրամասնօրէն պատմել: Արևելեայց խումբէն Պօղոս վարդապետ Գառնեցի, չնմք գիտեր ինչ տեսակ պարագաներու բերմամբ Երուսաղէմ էր գացած, նոյն աթոռին ծառայութեան մտած, և մինչև պատրիարքութեան աթոռ բարձրացած (1413), Արևելեայք երբ որ ուզեցին Սոյ գործերուն միջամտել, զօրաւոր ազդեցութիւն գործածել, և կաթողիկոսարանի միաբաններուն անկարգ ընթացքը զսպել, պէտք ունէին կարող և հմուտ և վարժ մէկը գտնել, որ կարենար դժուարին ձեռնարկը յաջողցնել. և յաղթել այնպիսի հակառակորդներու դէմ, որոնց սովորական միջոցները, կաշառներ և սպանութիւններն էին: Այդ առթիւն էր որ ամէնուն մտադրութիւնը զբաւող և ամէնուն վկայութեամբ յարմար անձը նկատուեցաւ, Երուսաղէմի Պօղոս պատրիարքը, Արևելեայց ալ նախածանօթը: Պօղոս Արևելեան վարդապետներու կողմէն յանձնարարութիւն ստացաւ Երուսաղէմէ Սիս երթալ, կաթողիկոսական աթոռը բարեկարգել, և ինչ որ պէտք է գործադրել:

209. Ստուգապատում և ժամանակակից պատմագիրներու պակասութիւնը, և լոկ ցիրուցան յիշատակներով պատմութիւն կազմելու հարկադրութիւնը, յաճախ կը ստիպէ շատ մը պարագաներ անորոշ թողուլ, և թուականներ ու պարագաներ ճշտելէ ձեռք քաշել: Այդ կարգէն են Պօղոսին Սիս հասնելուն, և ձեռնարկած գործերուն, և Գրիգորի կաթողիկոսութենէ ելնելուն պատմութիւնները: Պօղոս կը յիշատակուի իբր Երուսաղէմի պատրիարք 1413 տարին, և միենոյն տարին յետ սուղ ինչ աւուրց, կը յիշատակուի իբր կաթողիկոս ի Սիս (Տ. Յովհ. Ա. 220): Միւս կողմանէ ուրիշ յիշատակաց մէջ, Գրիգոր աքսորուած կ'ըսուի 1418 տարին, և նոյն թուին Պօղոս կաթողիկոս եղած (Առաք. 336): Հրատարակուած յիշատակարաններու մէջ կը տեսնենք, որ երբեմն Պօղոս իբր կաթողիկոս կը յիշուի 1416 թուին (Նօտարք 48), և երբեմն ալ Գրիգոր իբր կաթողիկոս կը ճանչցուի 1420 թուին (Նօտարք 62): Եթէ չուզեմք այդ թուականներէն մին կամ միւսը իբր սխալ գրուած կամ սխալ ընթերցուած համարել և զանց ընել, կարող եմք համաձայնեցնել այս կերպ ենթադրութեամբ մը: Պօղոս Երուսաղէմի պատրիարք կ'ընտրուի 1413 թուին. մէկ կամ երկու տարի ետքը Սիս կ'երթայ (1415), իւր ազդեցութեամբ կը զօրանայ, այնպէս որ ող-

Չամիտներէն և Գրիգորի հակառակորդներէն կաթողիկոս կ'ընտրուի (1416): Գրիգոր իւր կուսակիցներուն ու պաշտպաններուն շնորհիւ կը շարունակէ կաթողիկոսի դերը և անուն գործածել երկու տարի ևս, մինչև որ Պօղոսի կողմը կը զօրանայ, և ամիրայն ալ անոր կողմը կը շահուի, և Գրիգոր կաքսորուի ու կը բանտարկուի, և Պօղոս անհակառակ կը տիրանայ կաթողիկոսական աթոռին (1418): Գրիգոր երկու և երեք տարի ևս կ'ապրի իւր աքսորական բերդարգելութեան մէջ, որով իւր կուսակիցներ կարող կը լինին զայն իբր կաթողիկոս նշանակել (1420): Յիշատակարան մը Գրիգորի համար ըսած է, թէ իւր հակառակորդներ նաեւ հողով սպանին զնա (Չամ. Գ. 459): Հոգևոյ մահը հաւատքի կորուստին վրայ մեկնուած է միշտ, և չէինք ուզեր ենթադրել իսկ, թէ Գրիգոր յետին յուսահատութեան մէջ ուզած լինի ուրացութեան դիմել իւր հակառակորդներէն վրէժ լուծելու կամ իւր նեղութիւններէն ազատելու համար: Քանի որ այդպիսի ակնարկ մը չեմք գտներ, ենթադրելն իսկ աւելորդ կը դատեմք: Գրիգորի մահն ալ բռնական եղած պիտի ըսենք, հետևելով Մեծոփեցիին ընդհանուր ակնարկութեան (Կոստան. 55):

Տ. ՊՕՂՈՍ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ

210. Պօղոս իբր ընտիր անձնաւորութիւն մը կը ներկայանայ ընդհանուր անկման ժամանակ. որ կամ շատ մեծ ձիւքերով կարող կ'ըլլայ մօտալուտ կործանման դէմ դնել, և կամ հասարակ ձիրքերով ալ իբր հսկայ կը նկատուի գաճաճներու բաղդատութեան մէջ: Եթէ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ ունենայինք, հնար էր զանազան ենթադրութեանց մէջէն հաւանականագոյնը որոշել: Պօղոս ընդհանուր կերպով Արարատցի էր ճանչցուած, և այնպէս ալ կոչուած սովորաբար, լոկ նահանգին անունով. սակայն Գառնեցի դպիր մը, մտադրութիւն ունեցած է զեկուցանել ճշտիւ Պօղոսի ծննդավայրը (Նօտարք 73), ուսկից առինք և մեք Պօղոսի համար Գառնեցի կոչումը: Ժամանակն ու ծննդավայրը կարծել կուտան թէ Հաւուցթառայ վանքին միաբաններէն է եղած, հետևաբար Սիւնեաց վարդապետանոցի աշակերտութենէն: Արարատէ Պաղեստին անցնելուն, և Երուսաղէմի միաբանութեան մտնելուն, և այնտեղի պատրիարքական աթոռը բարձրանալուն վրայ, Երուսաղէմի պատմագիրներն ալ տեղեկութիւն չեն գտած: Միայն ստացած դիրքը և Արեւելեայ կողմէ վայելած դնահատումը, և փափուկ յանձնարարութեան մը կոչուիլը, իւր կարողութեան համար խօսուն փաստեր են: Սոյն մէջ Գրիգոր Սանձողատի վրայ յաջո-

դելը և կաթողիկոսական աթոռին տիրանալը, կրնան անխտիր մեկնուիլ, թէ իբր արժանաւորութեան և կարողութեան նշանակ և թէ իբր փառամոլութեան հետեանք: Մեք կը սիրենք նպաստաւոր մեկնութեան հետեւել, հիմնելով իւր վրայ նախնթացաբար կազմուած զնհատութեան վրայ: Իւր կաթողիկոսութեան սկիզբն ալ 1418 ին դնելով, կ'ուզեմք պահել արդէն ընդունուած կարծիք մը (Առաք. 336), որով վերջնական համարած չենք ըլլար, Գրիգորի անկումը, մինչև որ նա կարող էր տակաւին իւր իրաւունքը պաշտպանել:

211. Պօղոսի կաթողիկոսութեան տևողութիւնը ընդհանրապէս տասուերկու տարի կը դրուի, իսկ մենք կարող ենք միայն տասնութեկ տարի նշանակել, որովհետև մինչև 1428 միայն կը գտնեմք նորա իբրև կաթողիկոս նշանակուելը (Նօտարք 29), իսկ միւս տարին (1429), արդէն իւր յաջորդին անունը նշանակուած է (Նօտարք 92): Պօղոսին ծագումը և կաթողիկոսանալուն պարագաները, պէտք է զայն իբր բացառութիւն նկատել տան Սիսի մէջ տիրող աղթարմայական հոսանքէն, զի ոչ թէ Սսոյ ծոցէն, այլ Տաթևեան դպրոցէն ելած էր Պօղոս Գառնեցի: Սսոյ աթոռին այն ժամանակի կացութեան վրայ ճիշդ գաղափար մը կազմելու համար, բաւական է կարդալ այն առղերը զորս ժամանակակից մը գրած է, թէ Ոյ գոյր վանք և տեղի հանգստեան կաթողիկոսին. և թէ Ոյ ունէին կաթողիկոսունքն տունս և սեղանս հասարակաց, եւ ոչ սպասուորս, եպիսկոպոսունս եւ արեղայս, եւ ոչ ժամատեղս պայծառս եւ հրաշալիս (Սիսուան 540): Բռն կաթողիկոսարանին քանդուելէն ետքը, որ միջնաբերդին մէջ կը գտնուէր, Պօղոս Ա. էն մինչև Պօղոս Բ. նստող կաթողիկոսներ, բոլորն ալ հետամտութեան և կաշառատուութեան և դաւաճանութեան գործերով զբաղած, և ոչ իսկ ժամանակ ունեցած են կաթողիկոսարան մը կանգնելու, որ անհնար պէտք էր լիներ, նկատելով որ Սսեցի Հայեր, ամիրաներու իշխանութեան ներքև ալ, ազգային վարչութեան ձևը կորուսած չէին, և թագաւորազարմ գլուխ մըն ալ ունէին: Պօղոս, իւր առաջին գործն ըրաւ նոր կաթողիկոսարան մը կանգնել, քաղաքէն դուրս, Սուրբ Աննա եկեղեցիին կից, գեղեցիկ և ամուր շինուածով, և հայրապետանոցի կարևոր մասերով, որ երկարատեւ ալ իբր կաթողիկոսարան ծառայեց, մինչև որ նորոգուեցաւ Սուրբ Սովիա եկեղեցին, և կաթողիկոսարանն ալ անոր մօտ փոխադրուեցաւ: Սուրբ Աննայի հայրապետանոցը տակաւին կը ցուցուի Տէրլ' Պօղոսի վանք անունով:

212. Այդ շինութեանց միջոցին, Պօղոս կաթողիկոսարանի գործերը հաստատուն վիճակի մէջ դնելու դիտմամբ, այցելութեան

գնաց Երուսաղէմ (1422), գուցէ այն աթոռին գործերուն ալ վերջնական կարգադրութիւն մը տալու համար, զի առժամայ պաշտօնով Սիս եկած, իբր պարզ քննիչ մը, ինչպէս մեք պիտի ըսէինք մեր այժմեան պաշտօնական լեզուով Երուսաղէմէ դարձին աւարտեց Սուրբ Աննայի կաթողիկոսարանին շինութիւնը (1423), որուն մեծ դրան վրայ դրոշմել տուաւ, թէ կատարեցաւ վանքս ծախիւք Պօղոսի կաթողիկոսի (Սիսուան 541), Պօղոս միայն նիւթական շէնքով չբաւականացաւ, այլ ուզեց օրինաւոր միաբանութիւն և ներքին բարեկարգութիւն ալ հաստատել. ուստի բերել տուաւ յարեւելից. այսինքն է Սիւնեաց վարդապետանոցէն, քերթողածաղիկ փիլիսոփայք եւ անձինք ճշնագրեաց, արեղայս եւ կրօնաւորս, եւ զարգացեաց նօրք զվանս իւր զոր շինեաց, պայծառ ժամատեղօք եւ գեղեցիկ կարգով եւ սահմանիւք, զորս տեսնալ էր յԱրեւելս ի հայրականի ժառանգութիւն իւր (Սիսուան 541): Ահա Պօղոսի Սիւնեաց աշակերտութենէն լինելուն բացայայտ վկայութիւնը: Յատկապէս գրել տրուած ճառընտիր մը (Տ. Յաբ. Ա. 220), և յայսմաւուրք մը և տարեգիրք մը (Սիսուան 541) կը ցուցնեն, թէ Պօղոս սկսաւ մտադրութիւն դարձնել փոքրիշատէ ուսումնական զարգացում ալ հաստատել Սսոյ մէջ, սակայն այդ ջանքեր հաստատուն և տեական պտուղ չունեցան, և Սսոյ աթոռոյն անկման առջևը չառին: Պօղոսի գործունէութեան որ աստիճան արդիւնաւորութիւն ունեցած լինելը ճշդիւ չեմք գիտեր. բայց մեծ եղած չլինելը կը հետեւի հաստատութիւն և ընդարձակութիւն չունենալէն:

213. Պօղոսի գործունէութեան մաքառող պարագաներուն կարգին, պէտք է նկատի առնուլ ոչ միայն տեղական հակառակութիւնները, զորս մինչև աստիճան մը յաջողած էր զսպել, այլ մանաւանդ քաղաքական շփոթ կացութիւնը: Ծիշդ այդ ժամանակին էր որ Գարա Եռուսեֆի որդին Իսքէնտէր, հօրը մահուանէ ետքը անոր իշխանութիւնը ժառանգելով (1420), նախ հալածական հեռացուց Շահուռը (1421), ապա ասպատակաւ աւերեց և աւարեց ամէն կողմերը, և այնպիսի սարսափելի աղէտներ տարածեց, որ ականատես Մեծոփեցին լալէն ու ողբալէն զատ կերպով մը չկրնար նկարագրել: Իսքէնտէր ուզեց միառմի նսւաճել բոլոր մասնաւոր ամիրաները, որք զանազան կողմեր ֆաթած էին հին տիրապետներու ժամանակէն: Այդ պատճառով արիւննուշտ պատերազմներ ալ ունեցաւ Աքքօյուլուններու փառիշահին հետ: Ահնար էր որ Պօղոս ալ չզգայր այդ աղետալի ծանրութիւնը: Ծիշտ այդ միջոցին տեղի կ'ունենայ Սիսէ հեռացող նոր հայ գաղթականութիւն մը (1423), Կարապետ կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած գաղթականութենէն (1404) ոչ նուազ կարեւոր: Այս վերջին գաղ-

Թականութեան գլուխ եղած է, Կոստանդին, որ Յազաւոր կը կոչուի, գուցէ Թագաւորազն մը լինելուն համար: Գաղթականութիւնը շիտակ կ'անցնի Կիպրոս, չկրնալով շարունակուած յարձակումներուն տոկալ: Այս կերպով, Լևոնի անկումէն 48 տարի ետքը, (1375—1423) վերջապէս կը դադրի Սիսի մէջ ազգային վարչութեան հետքը, է հարկաւայս պարագային հիմնուելով Սիմէոն կաթողիկոս նոյն թուին կը դնէ հայոց քաղաքական իշխանութեան վերջանալը (Ջամբու 17):

214. Պօղոսի կաթողիկոսութեան առաջին օրերը բարեգուշակ եղած էին, միջոց ժամանակը քաղաքական յուզմանց մէջ անցաւ, իսկ վերջին մասը բոլորովին մութ և անյիշատակ մնացած է: Կ'երևի թէ վերջին գաղթականութիւնը բոլորովին վերիվայր շրջեց Պօղոսի դիրքը, և մնացեալ Հայոց մէջ նորէն սկսաւ զօրանալ աղթարմայական հակառակութիւնը: Մեծփեցիին ընդհանուր ակնարկութիւնը, դեղակուր սպանուած կաթողիկոսներուն թիւէն դուրս չթողուր Պօղոսն ալ, և Պօղոսի յաջորդ Կոստանդինի ուղղութիւնն ալ, որ լատինամոլ դադափարներով կազմուած է, զոնէ ընդադատ, կռահել կուտայ մեզի, թէ Պօղոս իւր վերջին տարիներու մէջ պարտաւորուեցաւ մաքառել ապաշնորհ հակառակութեանց դէմ, և թէ հակառակորդները յառաջելով դաւաճանութեան յանգեցան: Աթոռին թեկնածու Սսոյ հին միաբաններ, Պօղոսով և Պօղոսի բերած արևելեան վարդապետներով ինքզինքնին զրկուած կը կարծէին, և նորէն իրենց իրաւունքին մտնելու համար հին զէնքերնուն դիմեցին, և դաւաճան դեղատուութեամբ Պօղոսը մեռցնելով, նորէն իրենց անցուցին կաթողիկոսական աթոռ (1429): Այսպէս անպտուղ վերջացաւ Սսոյ աթոռը վերակենդանացնելու համար Արևելեայց Թափած ճիգը, և ազգային հայրապետութիւնը պայծառացնելու փորձը: Մինչև այն ատեն, աթոռը իւր պանդխտութենէն դարձնելու գաղափարը դեռ մտածուած չէր: Բայց երբ այդ վերջին փորձն ալ պարապի ելաւ, փոխադրութիւնը սկսաւ անհրաժեշտ պահանջ դառնալ:

215. Գուցէ անմիջապէս, Պօղոսի կենդանութեան ժամանակ, մտաբերէին այդ փոխադրութեան, գուցէ ինքն Պօղոս ալ ձեռնտու ըլլար այդ խորհուրդին, սակայն ժամանակին պարագաները այնչափ ծանր էին, որ այդպիսի խորհուրդի մը բնաւ պատեհութիւն չէին ընծայեր: Իսքենդերի արշաւանքները և աւերածները անուզող ազդած էին ամէն կողմ: Այդ միջոցին էր որ Գրիգոր Խլաթեցին կը նահատակուէր ի Յիպնա (1425), Յակոբ Ովսանացին և Ղազար Բաբերդցին կը նահատակուէին ի Ռշտունիս (1428), և ասոնցմէ առաջ նոյն վախճանը ունեցած էր Թովմաս

Պուտլիկցին (1424)։ Յակոբ Ղրիմեցին ալ ցաւալով կը վախճանէր ի Յիպնա (1426), ամէնքն ալ գործունեայ վարդապետներ։ Արա-րատ և Սիւնիք նահանգներն ալ աւառութեան և կոտորածի մատ-նուեցան, և անոնք միայն ազատուեցան որոնք լեռներու և ձո-րերու անմատոյց տեղերը կրցան ապաւինել։ Ժամանակին նշա-նաւոր անձերու կարգին պէտք է յիշատակել Յովհաննէս Հերմո-նեցին, Զաքարիա Հաւուցթառացին, Թովմաս Մեծոփեցին, Շմա-ւոն Տաթեւացին, Տաթեւացի մեծ վարդապետին աշակերտ վար-դապետներ։ Ասոնք կարող էին խօսել եկեղեցւոյն կացութեան և կարօտութեանց վրայ, սակայն ի՞նչ հնար էր գործել, երբ ամէն ոք իւր կեանքին վրայ անվստահ, վախով կապրէր ամէն վայրկեան, և աշխարհ առհասարակ երկիւղի և կասկածանաց մատնուած էր (Մեծոփ. 91)։ Իբր թէ կոտորածին արհաւիրքը բաւական չըլլար, ահռելի սով մըն ալ եկաւ (1431), և կաթողիկոսական խնդրոյն լուծումը քնաց յաջողագոյն պարագաներու։

Մաղափա աե. Օրմանեան